

پیشگیری وضعی از فساد مالی با رویکرد به آموزه های اسلامی *

سید محمود میرخلیلی^۱ محمد شمشیر^۲

چکیده

با توجه به این واقعیت که فساد مالی و اقتصادی امروز به معضلی جهانی تبدیل شده است و تمامی کشورهای جهان از پیامدهای مخرب آن در امان نمی باشند بحث در خصوص اقدامات و تدابیر که بتواند از بروز چنین معضلی پیشگیری نماید اهمیتی دو چندان می یابد. با این وصف، توجه به خصیصه فراملی و سازمان یافتگی فساد مالی و ویژگی های خاص مرتکبین آن مبارزه و پیشگیری از این پدیده مجرمانه را با چالش ها و دشواری هایی روبرو ساخته است. چنانکه اتخاذ تدابیر کیفری و غیر کیفری (پیشگیری اجتماعی) در عمل با موفقیت قابل قبولی روبرو نشده است. در این میان، راهبرد های پیشگیری وضعی که با ساختار این گونه جرایم همخوانی بیشتری دارد می تواند نقش سازنده و موثری داشته باشد هر چند به لحاظ ابعاد گسترده مفاسد مالی نگاه تک بعدی مبارزه با این پدیده مجرمانه را با شکست روبرو می سازد ولی در کنار سایر تدابیر بایستی توجه ویژه به پیشگیری وضعی نمود. در آموزه های اسلامی نکات قابل توجهی در زمینه مبارزه و مقابله با مفاسد مالی وجود دارد که در این مقاله به عوامل پیشگیری وضعی از فساد مالی با تاکید بر آموزه های اسلامی پرداخته می شود. واژگان کلیدی: فساد مالی، پیشگیری وضعی، نظارت، گرفتن فرصت ارتکاب جرم، جرایم مانع.

* تاریخ دریافت: ۹۵/۷/۲۷ تاریخ پذیرش: ۹۶/۲/۲۰

۱ - استادیار دانشگاه تهران پردیس فارابی

۲ - دانشجوی دکترا حقوق کیفری و جرمشناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم؛ ایمیل: m.shamshir@iran.ir

مقدمه

فساد مالی پدیده ای پیچیده ، چند بعدی و دارای علل و آثار چند گانه است که در شرایط مختلف نقش و نمود های متفاوتی پیدا می کند ، نکته قابل توجه اینکه فساد مالی یک امر نسبی و مرتبط با ارزشهای یک جامعه است از این رو برای مبارزه کار آمد تر با این پدیده شوم ارائه تعریفی که منطبق با ارزش های آن جامعه باشد امری ضروری است . در این راستا مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی کشور ایران این تعریف را از فساد مالی ارائه داده است: " کلیه رفتار ها و سوء رفتار های که موجب اختلال در نظم اقتصادی یا عملکرد بهینه مراکز اقتصادی در مقیاس های مختلف ، از واحد های کوچک گرفته تا اختلال در اقتصاد کشور می گردد " (مرکز پژوهش ها ، ۱۳۷۴ ، ص ۳).

با توجه به آثار و تبعات منفی پدیده فساد مالی و خصیصه فراملی آن ، مبارزه با این پدیده شوم در جوامع داخلی و بین المللی از اهمیت خاصی برخوردار است و تدابیر کیفری و غیر کیفری متنوعی در این زمینه مقرر شده است . اما از آنجائیکه تجربه تاریخی نشان می دهد اقدامات کیفری سرکوبگر در عمل با موفقیت چندانی روبرو نشده و ما هر روز شاهد گسترش این معضل جهانی هستیم. از طرفی ویژگی سازمان یافتگی این جرایم در کنار خصیصه فراملی آن و همچنین خصوصیات مرتکبین این جرایم مانع بزرگی بر سر راه کشف و شناسایی مفاصد مالی می باشد. لذا به کار گیری راهکار های پیشگیرانه نه به منظور حذف کامل این جرایم بلکه با هدف کاهش آنها با الگو گرفتن از آموزه های اسلامی می تواند کار ساز باشد.

پیشگیری وضعی از جرم به عنوان یک دیدگاه یا منظر خاص در کنار سایر رویکرد ها به امر پیشگیری بر دخالت و تاثیر گذاری بر یک مرحله خاص از جرایم خاص ، عمدتا جرایم علیه اموال یعنی "جرایم سود مدار" یا "طریقی" نظر و تمرکز دارد همانطور که آنچه مهم و مطلوب مرتکب است ، سودمند بودن هدف ، بی ضرر بودن یا کم ضرر بودن حمله به آن و همچنین سهل الوصول بودن سود مورد نظر است (صفاری ، ۱۳۹۱ ، ص ۱۳۳ و ۱۵۰). لذا در رابطه با فساد مالی پیشگیری وضعی با تاثیر گذاری بر وضعیت و فرصت های جرم زا ، از بین بردن مجال

ارتکاب جرم ، کنترل زمینه ها و تسهیل کنندگان جرم ، حسابگری مرتکبین را تحت تاثیر قرار داده و مانع از به فعل آوری اندیشه مجرمانه شان می شود.

پیشگیری وضعی در آموزه های اسلامی به عنوان شیوه و راهکاری برای مقابله با ارتکاب جرایم مورد نظر قرار گرفته است که در متون فقهی تحت عنوان "دفع المنکر" از آن یاد شده است. مفهوم و هدف آن ناتوان ساختن مرتکب از ارتکاب جرم است. در کلام یکی از فقها این چنین آمده است:

"معنای دفع منکر ناتوان ساختن فاعل آن از انجام عمل و ایجاد آن در خارج است خواه به اختیار خود از ارتکاب عمل منصرف شود یا نشود" (خویی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۸۱).

ناتوان ساختن فاعلی که قصد ارتکاب جرم دارد میتواند از طریق روشها و شیوه هایی باشد که امروزه در قالب راهبرد های پیشگیری وضعی از آن بحث می کنیم در این مقاله هم سعی داریم راهبرد های پیشگیری وضعی در ارتباط با فساد و مالی را با رویکرد به آموزه های اسلام در سه گفتار ذیل بررسی کنیم.

۱. نظارت و کنترل

پذیرش اصل نظارت هم جایگاه عقلی دارد و هم شرعی چرا که ضمیر آدمی چنان نهاد شده است که هیچ وقت از ارتکاب گناه و معصیت به دور نبوده است بنابراین در هر برهه از زمان انسانها جهت پرهیز از انحراف و ارتکاب معصیت نیازمند حافظان و ناظرانی هستند که ضرورت آنها در هیچ فرهنگ و اجتماعی پوشیده نیست. با این حال اعمال این راهکار باید به ترتیبی باشد که به حقوق و آزادی های فردی تجاوز نشود همانطور که خداوند در قرآن کریم می فرماید: "یا ایها الذین آمنوا اجنبوا کثیرا من الظن ان بعضی الظن اثم و لا تجسسوا" ای اهل ایمان از بسیاری گمان ها پرهیزید که بعضی از آنها گناه و معصیت است و به تجسس در امور دیگران نپردازید (سوره حجرات، ۴۹، آیه ۱۲). با این وجود در رابطه با مفاسد مالی که اعمال نظارت و کنترل به عقیده جرم شناسان گام نخست و اساسی در پیشگیری تلقی می گردد، اعمال

این محدودیتها به گونه ای ضابطه مند به نفع مصالح عمومی تعدیل شده است که در ذیل دو عنوان نظام نظارت و کنترل رسمی و غیر رسمی مورد اشاره قرار می گیرد.

۱-۱. **نظارت و کنترل رسمی:** یکی از مهمترین وظایف حکومت اسلامی نظارت بر عملکرد مسئولان حکومتی است. دولت اسلامی همچنین وظیفه دارد بر عملکرد تمامی عاملان بخش خصوصی نظارت نماید. حضرت علی(ع) در خصوص پیامد های منفی بی توجهی به نظارت و کنترل انحرافات در وصیت خود به فرزنداناش یاد آوری می شود که: هرگاه نظارت بر رفتارها را رها کنید نتیجه آن تسلط انسان های هنجار شکن ، کجرو و منحرف بر جامعه می شود(نهج البلاغه ، نامه ۵۳).

یکی از شیوه های پیشگیری وضعی از جرم که توسط کلارک ارائه گردید افزایش خطرات مورد نظر برای ارتکاب جرم است به این نحو که شخص در محاسبه سود و زیان خود از ارتکاب جرم در صورت بالا بودن خطر ارتکاب از دست زدن به آن منصرف می شود(صفاری، همان ، ۱۲۲). نظارت رسمی که دارای این کار کرد می باشد در آموزه های اسلامی به ۳ شیوه ذیل اعمال می گردد.

۱-۱-۱. نظارت مستقیم

نظارت مستقیم آن است که مدیریت سازمان ، بدون واسطه به صورت مستقیم ، بر کار تمامی واحد های عملکرد همه کارکنان سازمان نظارت کند و برنامه های در حال اجرا را کنترل کند. سیره مدیریتی پیامبر اکرم (ص) در مورد نظارت و کنترل این گونه بود که در موارد متعددی شخصا وظیفه کنترل را بر عهده می گرفت و بر عملکرد افراد نظارت می کرد . موارد متعددی در این مورد نقل شده است: از آن جمله امام محمد باقر (ع) می فرماید:

پیامبر گرامی سلام (ص) در بازار مدینه از کنار یک کالای خوراکی رد می شد پس به صاحب آن فرمود : خوراکی را خوب می بینم ! و آنگاه از قیمت آن سوال کرد . در این هنگام خداوند عزوجل به آن وحی کرد که دستانش را در داخل آن خوراکی ببرد آن حضرت چنین کرد و

خوراکی نامرغوبی پدیدار شد آنگاه به صاحب آن کالا فرمود؛ تو خائن و متقلب بر مسلمانانی (کلینی، ۱۳۶۷ق، ص ۱۶۱).

نگاه اجمالی به سیره مدیریتی حضرت علی (ع) نیز بیانگر همین نکته است. یکی از نمونه های بارز نظارت و کنترل مستقیم حضرت علی (ع) را می توان نظارت و کنترل هر روزه و همیشگی ایشان بر بازار کوفه و فروشندگان و تجار آن بر شمارد. از امام باقر (ع) نقل شده است که امیر المومنین (ع) هر روز صبح زود از مرکز خلافت خود در کوفه خارج می شد و در حالی که تازیانه در دست داشت بازارهای کوفه را دور می زد. کنار هر بازاری می ایستاد و بازاریان را فرا می خواند و به تقوا و رعایت احکام دادوستد توصیه می نمود (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ص ۱۴۱). با توجه به آثار مثبت و مزایایی که نظارت و کنترل مستقیم بر عملکرد کارکنان و برنامه های جاری سازمان دارد ولی امروزه به خاطر گستردگی و وسعت سازمانها و تنوع کارها و مشاغل مدیران سازمانها قادر به انجام این شیوه نظارت نیستند. برای اینکه مدیر بتواند وظیفه نظارتی خود را به طور مطلوب و جامع انجام دهد باید از طریق ابزار و عوامل مختلفی که منظور چشم های او هستند این کار را به انجام رساند به این دلیل است که مسئله نظارت و کنترل غیر مستقیم ضرورت می یابد (خدمتی، ۱۳۷۹، ص ۱۱۴).

۱-۱-۲. نظارت و کنترل غیر مستقیم

نظارت بر کارگزاران خدمات عمومی و خصوصی توسط نهادهای نظارتی باعث پاسخگو تر شدن این افراد شده و امکان ارتکاب فساد را کاهش خواهد داد. از آنجائیکه نظارت مستقیم با توجه به ابعاد وسیع سازمانها و مشاغل و همچنین عدم توانایی جامع مدیران مسئولان بر امر نظارت به تنهایی نمی تواند این کار کرد را تامین کند نظارت غیر مستقیم به عنوان شیوه ای کار آمد نه تنها در شرایط کنونی بلکه از همان ابتدا در آموزه های اسلامی مطرح شده است که طی دو عنوان ذیل به آنها اشاره می کنیم.

۱-۱-۲-۱. نصب مسئول

پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) علاوه بر نظارت مستقیم خود افرادی برای جمع آوری اطلاعات و نظارت بر اجرای مقررات بازار می گماردند؛ چنانکه پیامبر (ص) سعید بن سعید عاص را مامور نظارت بر بازار مکه و عمر را در بازار مدینه گمارده بودند (امامی، ۱۳۸۵، ص ۱۸۰). حضرت علی (ع) نیز در مواردی این کار را به افرادی که به آنها اعتماد و اطمینان داشت واگذار می کرد. یکی از نمونه های این کار امام مامور کردن مالک بن کعب برای این کار مهم است. آن حضرت به مالک بن کعب که یکی از فرمانداران ایشان در منطقه "عین الثمر" بود نامه ای نوشت و به او دستور داد تا به منطقه عراق برود و بر عملکرد کارگزاران حضرت در آن منطقه نظارت و کنترل داشته باشد و نتیجه کار خود را به اطلاع ایشان برساند (یعقوبی، ۱۳۸۲، ص ۲۰۴).

در رابطه با نصب مسئولین برای نظارت در حکومت اسلامی "نهاد حسبه" و در راس آن منتخب متصدی و مسئول امورات، جایگاه قابل توجهی دارد. محتسب که از سوی خلیفه مسلمین معین می شد وظایفی بر عهده داشت که بیشترین ارتباط را با پیشگیری داشته است. مهم ترین کار کرد حسبه که کنترل و نظارت می باشد به نظر می رسد در دولت اسلامی متکفل مراقبت بر انجام وظایف اداری و اجرایی دولت اسلامی و حسن جریان امور اقتصادی، در پیشگیری و منع از اقدامات ضروری و غیر شرعی بوده و در جهت انجام این وظیفه از نوعی صلاحیت شبه قضایی برخوردار بوده ولی به نحو اداری برخورد می کرده است (میرخلیلی، ۱۳۸۸، ص ۳۰۰). امروزه نیز در قوانین جمهوری اسلامی ایران در قلمرو جرایم اقتصادی سازمان بازرسی کل کشور و سازمان تعزیرات حکومتی وظایف و کارکرد مشابهی با نهاد حسبه دارند.

۱-۱-۲-۲. استفاده از بازرسان مخفی

آنچه ضرورت بازرسی مخفی را ضروری می کند و اهمیت آن را آشکار می کند آن است که اگر نظارت بر کارکنان به صورت آشکار و علنی انجام شود ممکن است با ظاهر سازی کارکنان بازرسان فریب خورده و عملکرد بازرسی تحت تاثیر قرار گیرد. حضرت علی (ع) خطر این

گونه افراد را به مالک اشتر گوشزد می کند: "همانا افراد زرنگ راه جلب نظر و خوش بینی زمامداران را با ظاهر سازی و خوش خدمتی خوب می دانند، در حالی که در ورای این ظاهر جالب و فریبنده هیچ گونه خیر خواهی و امانتداری وجود ندارد" (نهج البلاغه نامه ۵۳). بنابراین در سیره مدیریتی حضرت علی(ع) بازرسان مخفی نقش کلیدی ایفا می کنند و این موضوع با دقت در نامه های حضرت به کارگزاران خود مشهود است بعنوان مثال در ابتدای نامه خود به یکی از کارگزاران می نویسد: در مورد تو این گونه گزارش به من رسیده است.... نمایان است که این گزارشها توسط ماموران مخفی ایشان تهیه می شده است. علاوه بر این نه تنها امام خود در به کار گماردن بازرسان ویژه جهت نظارت بر عملکرد کارگزاران اصرار دارد، بلکه از امرای نواحی مختلف نیز می خواهد تا بر کارگزاران زیر دست خود جاسوسانی بگمارند همانطور که در نامه ای به یکی از فرمانداران خود می نویسد: ....سپس رفتار کارگزاران را بررسی کن و جاسوسانی راستگو و وفادار بر آنان بگمارد (نهج البلاغه، نامه ۵۳). امروزه نیز در کشور ایران در خصوص مبارزه با فساد مالی قانون ارتقاء نظام سلامت اداری و مقابله با فساد در ماده ۴ این وظیفه نظارتی و پیشگیری را به وزارت اطلاعات محول کرده است.

۱-۲. نظارت غیر رسمی

نظارت غیر رسمی که در نقطه مقابل نظارت و کنترل رسمی قرار دارد، از طریق مردم و نهاد ها و گروه های مردمی انجام می گیرد و از جلوه های مشارکت مردمی در سیاست جنائی تلقی می گردد و از آنجائیکه نظارت در امر پیشگیری از مفاسد مالی جایگاه ویژه ای دارد مشارکت دادن مردم می تواند تاثیر بسزایی داشته باشد. و ما سعی داریم در قالب دو عنوان به بارزترین این نوع نظارت در آموزه های اسلامی بپردازیم:

۱-۲-۱. امر به معروف و نهی از منکر

از دیدگاه اسلام سرنوشت انسان ها به هم گره خورده است. مثلا پیامبر اکرم (ص) انسان های یک جامعه را به مسافران کشتی تشبیه می کند که سلامت آنها در گرو سلامت کشتی است و

هیچ کس نمیتواند نسبت به سلامت و ایمنی کشتی بی تفاوت بماند (بخاری، ۱۴۱۴ ق، ج ۲، ص ۸۸۲).

امر به معروف دستور به انجام کار خوب و عمل نیکویی است که حسن آنها توسط عقل و شرع شناخته شده است و زوج آن یعنی نهی از منکر، منع از کار زشت است. برخی با تفسیر مضیق از امر به معروف و نهی از منکر آن را در زمره مکانیزم های کنترل اجتماعی قرار داده اند. نهی از منکر فرآیندی است که طی آن جامعه یا گروه افراد متدین با رفتارهای ناهنجار و ناهنجار مقابله کرده و تلاش می کند از این ناهنجارها جلوگیری نموده و آن ها را به سمت هنجارهای دینی سوق دهد. به این ترتیب معنای مفهومی نهی از منکر در یک جامعه دینی و اسلامی همان نظارت اجتماعی در معنای جامعه شناسی است، البته عدم ذکر امر به معروف در این برداشت به معنای جدایی آن از نهی از منکر نیست بلکه در واقع دو روی سکه اند (حاجی ده آبادی، ۱۳۸۳، ص ۹۷).

امر به معروف و نهی از منکر یکی از اقدامات مراقبتی در سیاست جنایی اسلام است که کلیه جرایمی که در شرف ارتکاب بوده یا ارتکاب یافته اند را در بر می گیرد و با فراگیر شدن آن در جامعه مجرمان همواره احساس امنیت نداشته و همه افراد جامعه را همانند پلیس مراقب و مواظب می دانند و بدین ترتیب با افزایش خطرات ناشی از جرم و دشوار کردن ارتکاب آن به هدف پیشگیری وضعی که جلوگیری از وقوع جرم و یا کاهش آن می باشد کمک شایانی می نماید (میر خلیلی، ۱۳۹۱، ص ۵۶).

۱-۲- گزارش دهی مردمی

یکی از راههای پر خطر کردن رفتار مجرمانه تشویق و ترغیب مردم به شکایت و گزارش نمودن جرایم و ایجاد چنین فرهنگی در میان مردم است. قانونگذار جمهوری اسلامی ایران در همین راستا در قانون مجازات اسلامی و قانون ارتقاء نظام سلامت اداری روساء و مدیران و کارکنان سازمانها را مکلف کرده است تا جرایم اقتصادی و مالی در که حوزه مدیریتی و کاری آنها انجام می شود را گزارش دهند (ماده ۶۰۶ قانون مجازات اسلامی و ماده ۱۳ قانون ارتقاء

نظام سلامت اداری و مقابله با فساد). اما برای مردم عادی همچنین تکلیفی مشخص نگردیده ولی در سازمان بازرسی کل کشور راهکاری برای دریافت و رسیدگی به گزارش های مردمی پیش بینی شده است.

در نظام حکومتی حضرت علی(ع) گزارش های مردمی یکی از مهمترین منابع نظارتی برای مقابله با مفاسد مالی بود که به سه شیوه صورت می گرفت:

۱-۲-۲-۱. **گزارش مستقیم:** در این روش مردم به صورت رودر رو گزارش و شکایت خود را از کارگزاران با امام (ع) مطرح می کردند. و امام (ع) نیز با تکیه بر این گزارش ها که از سوی افراد عادی و مورد اعتماد صورت می گرفت بر عملکرد رفتار کارگزاران نظارت می کرد.

۱-۲-۲-۲. **قضای مظالم:** یکی از نهاد های قضایی نظام حکومتی حضرت علی (ع) بود که عمدتاً مربوط به مفاسد تخلفات اقتصادی بود و مردم شکایت خود را از کارگزاران به این نهاد مطرح می کردند و ماموران مظالم به آن رسیدگی می کردند.

۱-۲-۲-۳. **بیت القصاص:** جدا از روش فوق ، برای نهادینه کردن فرهنگ گزارش دهی گسترش سیستم نظارتی ، امام نهادی به نام بیت القصاص تاسیس کرد که زمینه دریافت شکایت و تظلمات مردمی را فراهم می آورد . کسانی که به هر دلیل نمیخواستند به صورت شفاهی بر ضد کارگزاران شکایت کنند شکایت خود را می نوشتند و در آن مکان قرار میدادند . بدین ترتیب امام از آن آگاهی می یافت و به ماموران خود محقی خود دستور پیگیری می داد (سرکشیکیان، ۱۳۸۸، ص ۷۶).

۲. گرفتن فرصت ارتکاب جرم

وجود فرصت ها ، موقعیت ها و مناسبت های ارتکاب جرم همواره یکی از عوامل مهم در بروز بزهکاری بوده و افراد دارای انگیزه را به ارتکاب عمل مجرمانه ترغیب می کند و حتی در مواردی این انگیزه را ایجاد می کند. تلقی یک عامل موثر و قاطع از فرصت های بزهکاری جامعه را وا می دارد تا یکی از مهم ترین راه های پیشگیری از جرم را اقدام علیه فرصت های جرم چه منظور حذف یا لااقل کاهش آنها بدانند (میر خلیلی ، ۱۳۸۸ ، ص ۱۰۴) این اقدامات در

رابطه با شخص بزهکار می تواند در قالب کاهش سود حاصله از جرم و یا از بین بردن عواملی باشد که باعث تحریک یا تشویق فرد به ارتکاب جرم می شود.

بادقت نظر در سیره حکومتی حضرت علی (ع) در مبارزه با جرایم کارگزاران و حفظ بیت المال از تعرض اقداماتی ملاحظه می شود که قابل تطبیق با موضوعات پیشگیری وضعی در قالب کاهش سود حاصله از جرم و حذف معاذیر می باشد. در ذیل به برخی از این اقدامات اشاره می کنیم:

۲-۱. شایسته سالاری و عزل کارگزاران متخلف

هر نظام اداری و حکومتی برای اینکه بتواند امور جامعه خود را به درستی اصلاح کند، باید از کارگزاران شایسته و متعهد بهره گیرد در اندیشه سیاسی اسلام، کسانی که از امکانات و اموال و اختیارات حکومتی بهره مند می شوند باید صفات و ویژگی هایی داشته باشند تا بتوانند وظیفه خود را به درستی انجام دهند، در غیر اینصورت باعث تباهی امور خواهد شد (حسنی و شمس، ۱۳۹۱، ص ۹۶). استخدام ماموران دولتی باید بر اساس دو معیار اصلی شایستگی و درستکاری باشد آن گونه که در قرآن کریم از زبان دختران شعیب آمده است که خطاب به پدر در خصوص استخدام حضرت موسی به شبانی می گویند: " او را به خدمت بگیر؛ زیرا قوی (شایسته برای شبانی) و درستکار است" (سوره قصص، ۲۸، آیه ۲۶).

حضرت علی (ع) نیز در خصوص انتخاب کارگزاران دقت خاصی داشتند و در نامه ای خطاب به مالک اشتر در مورد شرایط کارگزاران دولتی چنین می فرمایند "کارگزاران دولتی را از میان مردمی با تجربه و با حیا از خاندان های پاکیزه و با تقوا که در مسلمانی سابقه درخشانی دارند انتخاب کن، زیرا اخلاق آنان گرامی تر و آبرویشان محفوظ تر و طمع شان کمتر و آینده نگری آنان بیشتر است" و پس در انتخاب آنان هرگز به فراست و خوش بینی و خوش گمانی تکیه مکن؛ زیرا افراد زرنگ، راه جلب نظر و خوش بینی زمامداران را با ظاهر سازی و خوض خدمتی خوب می دانند در حالی که ورای این ظاهر جالب هیچ گونه امانتداری و خیرخواهی وجود ندارد (نهج البلاغه، نامه ۵۳).

همانطور که ملاحظه می کنیم امام (ع) در کنار توجه به خصوصیات کارگزاران حسن ظن نابجا نسبت به افراد زرنگ و فرصت طلب را منع می کند . چرا که جرایم و مفسد اقتصادی با نوعی فرصت طلبی مجرمانه و نیز با درجه هوش و صلاحیت حرفه ای و شغلی مرتکبان و میزان اعتمادافراد به آنها ملازمیت دارد. این گونه بزهکاران برای جامعه بسیار خطرناکند ، زیرا از قوانین مطلع هستند و استعداد و سازگاری اجتماعی بالایی دارند .

امام (ع) پس از انتخاب هوشمندانه و درست کارگزاران و توصیه و سفارش های اعزم به آنها ، هر گاه کارگزاران از موقعیت خود سوء استفاده مالی می کردند و یا حتی در وظیفه خود کاستی می نمودند با قاطعیت تمام با آنها برخورد می نمود. چنانچه در نامه ۸۳ نهج البلاغه اشاره شده است: "... کارمند خائن با خواری و ذلت مورد مجازات قرار گرفته از شغل خود منفصل می شود".

۲-۲. توجه به معیشت کارکنان

یکی از عواملی که باعث می شود انسان ها به ورطه فساد و تباهی کشیده شوند ، احتیاج و نیازمندی است . طبیعت آدمی به گونه ای است که احتیاج و نیاز او را به رفع آن نیازمندی ها تحریک می کند و هر چه این نیاز بیشتر باشد قدرت تحریکی آن نیز بیشتر خواهد بود. چنانچه فقر و نداری همسایه دیوار به دیوار کفر معرفی شده است ؛ پیامبر اکرم (ص) می فرماید: " کادالفقر ان یكون کفرا" (محمدی ری شهری ، ۱۳۷۶ ، ص ۸).

امیر المومنان علی (ع) مسئله تامین زندگی و بهبود وضعیت معیشتی کارکنان را از وظایف سازمان می داند و به مدیران گوشزد می کند که به طور جدی به این امر توجه کنند. امام خطاب به مالک اشتر می فرماید : "سپس روزی فراوان بر آنان ارزانی دار که با گرفتن حقوق کافی در اصلاح خود بیشتر می کوشند و با بی نیازی دست به اموال بیت المال نمی زنند و امام حجتی است بر آنان .... " (نهج البلاغه ، نامه ۵۳) . در ادامه نامه حضرت علی (ع) علاوه بر تاکید بر پرداخت حقوق کافی به کارگزاران ابزار تشویق را نیز مورد توجه قرار می دهد تا انگیزه خدمت رسانی به مردم در بین کارگزاران افزایش پیدا کنند.

۲-۳. اعلام دارایی

الزام کارگزاران به اعلام کامل دارایی خود شان نسبت به عموم مردم و یا نهاد های دولتی از راهکارهای مقابله با فساد مالی محسوب می شود به طور کلی ، الزام کارگزاران به اعلام کامل دارایی خود و دارایی خاص در مراحل مختلف کارشان مبنا و ابزاری را برای مقایسه و شناسایی دارایی هایی فراهم می کند که از طریق فساد تحصیل شده اند. توسل به چنین شیوه ایی جهت جلوگیری از بروز فساد ، ایجاب می کند که دولت ها ، مقامات عمده ای را که دارایی هایشان طی دوره تصدی به شکل نامعقولی افزایش یافته و با توجه به عواید و درآمد های قانونی شان دلیلی بر چنین افزایش وجود نداشته تحت پیگیری و مجازات قرار دهند (دبلیوپا اتی افوسو و دیگران ، ۱۳۸۴ ، ص ۲۴)

در نظام حکومتی حضرت علی (ع) اصل بر ساده زیستی کارگزاران است و امام (ع) مدام به حاکمان و کارگزاران خود سفارش می کند تا میان خود و مردم فاصله نینداخته و سبک زندگی خود را به گونه ایی انتخاب کنند که موجب به ستوه آمدن تنگدستان نشود و در یکی از خطبهای خود می فرماید : خداوند بر پیشوایان حق واجب کرده که خود را با مردم ناتوان همسو کنند تا فقر و نداری تنگدست را به هیجان نیاورد و به طغیان نکشانند (نهج البلاغه ، نامه ۲۰۹).

امام (ع) با انتخاب سبک زندگی متفاوت نسبت به خلفای پیشین در میان مردم چنان زندگی می کند که دارایی ها و اموال خود و خانواده اش در معرض دیدهمگان قرار دارد. ایشان در این زمینه می فرمایند : " با این لباس وارد سرزمین شما شدم و بار و بندام همین است که می بینید اگر از سرزمین شما با چیزی جز آنچه آمده بودم بیرون روم پس من از خیانکاران خواهم بود" (ابن آشوب ، ۱۳۷۹ ، ص ۲).

در جمهوری اسلامی ایران نیز که قوانین و مقررات آن منبعث از احکام مقدس اسلامی می باشد در این زمینه راهکارهایی برای پیشگیری فساد مسئولان عالی رتبه حکومتی پیش بینی شده است . در اصل ۱۲۴ قانون اساسی مقرر گردیده است: " دارایی رهبر ، رئیس جمهور ، معاونان

رئیس جمهور ، وزیران و همسر و فرزندان آنان قبل و بعد از خدمت ، توسط قوه قضائیه رسیدگی می شود که بر خلاف حق ، افزایش نیافته باشد".

۲-۴. ارتقاء شفافیت

شفافیت ، یکی از مفاهیم کلیدی مطرح در مباحث مربوط به فساد و سلامت اداری می باشد که عبارت است از آشکار بودن مبنای تصمیمات حکومتی و سازکارهای حاکم بر توزیع قدرت و درآمد (حسنی وهمکاران، ۱۳۹۱، ص ۹۷) عدم شفافیت نظام مالی و اقتصادی موجب عدم ثبات ، اختلال در تخصیص بهینه منابع و تشدید بی عدالتی ها و نابرابری ها میگردد. در شرایط عدم شفافیت ، گروه های خاص و صاحب نفوذ از امتیازات ویژه ای برخوردار می شوند و رانت جویی و انحصارات به افراد و گروه های خاص رواج پیدا می کند ، بنابراین شرط لازم برای سالم بودن یک نظام اقتصادی وجود شفافیت مالی در ابعاد مختلف به ویژه شفافیت در عملیات دولتی است که در مرحله اول مستلزم ارائه اطلاعات قابل اعتماد و انتشار اطلاعات تفصیلی درباره عملیات دولت می باشد لذا آزادی رسانه ها و مطبوعات خود مکانیزه های دولتی می تواند در این راستا موثر باشد (تدبیر اقتصاد ، جلد ۳ ، ص ۸). عدم شفافیت موجب می شود امکان سوء استفاده کارگزاران دولتی که منافع شخصی شان با منافع عمومی یا دیگران در تعارض قرار گرفته فراهم شود و کارگزار به دلیل نبود سازگار ویژه ای که منتهی به کشف جرم یا تعقیب می شود ، واهمه ای از ارتکاب رفتار های مجرمانه نداشته باشد ، چرا که اساسا احتمال کشف جرمی که مرتکب شده است را غیر ممکن می داند . و لذا می توان عدم شفافیت سازی را شاخص ترین علت ایجاد کننده فساد مالی دانست. لذا هر چه بر رویکرد شفاف سازی در حوزه های مختلف توجه بیشتری مبذول شود ، به همان میزان فساد تقلیل می یابد.

دین مبین اسلام که حکومت را امانتی در دست حاکمان و کارگزاران حکومت می داند . نظارت بر چگونگی استفاده و نگهداری از این امانت و ضرورت پاسخگویی در قبال آن را از مسلمات مبنای سیاسی اسلام می شمارد . طبق موازین اسلامی مردم باید محرم حاکمیت و آگاه از رویداد

ها باشند و هیچ اخبار و اطلاعاتی از آنان پنهان داشته نشود، مگر اخبار و اطلاعات امنیتی و طبقه بندی شده که برای مصلحت بالاتر همان مردم به اندازه ضرورت از نشر آن جلوگیری می شود، این حق همگانی است و بدون ادای آن تکلیفی به اطاعت از حکومت ندارند (اسماعیلی، ۱۳۸۶، ص ۲۵۲).

حضرت علی (ع) در نامه ای که به یکی از فرماندهان سپاه خود نوشته است، پس از تاکید بر اینکه والی نباید با دست یافتن بر منافع عمومی و قدرت، نصیبی افزودن تریابد و وضعیتش دگرگون شود، به صراحت می فرماید: "بدانید حق شماست بر من که چیزی از شما نپوشانم جز راز جنگ - که از پوشاندن آن ناگزیریم و کاری را جز در حکم شرع بدون مشورت زدن با شما انجام ندهم .... و چون چنین کردم نعمت دادن شما بر خداست و طاعت من بر عهده شماست" (نهج البلاغه، نامه ۵۰).

امام (ع) علاوه بر به رسمیت شناختن ضرورت پاسخگویی و حق آگاهی مردم، آنها را به استفاده از این حق تشویق می کند. چنانچه می فرماید: "... پس از من بپرسید پیش از آنکه مرا نیابید (نهج البلاغه، نامه ۱۸۱).

۳. ایجاد جرایم مانع

گاهی عملی به خودی خود از نظر اجتماعی خنثی است و بار منفی یا مثبت ارزش یا ضد ارزشی ندارد و یا لاقفل در حدی نیست که با اقدامات سرکوبگر کیفری با آنها برخورد نمود، عبارتی در قلمرو انحرافات قابل بحث هستند. ورود ضمانت اجراهای کیفری به قلمرو انحرافات با هدف جلوگیری از ارتکاب جرایم دیگر را باید در نظریات و اندیشه های مجازاتگر رژی بنتام از اندیشمندان مکتب کلاسیک حقوق کیفری جستجو کرد. به نظر وی، اهمیت جرایم صرفا با توجه به درجه فساد و تباهی که بر آن مرتبط است، ارزیابی نمی شود، بلکه با توجه به خطر هایی که به دنبال خواهد داشت، مورد سنجش قرار می گیرد. بدیت ترتیب، بنتام عقیده به جرم دانستن انحرافات داشت که زمینه ساز جرایم محسوب می شوند تا بدین وسیله هزینه های ارتکاب جرم افزایش یافته، معادله جرم به سوی عدم ارتکاب آن سوق داده

شود وی از این جرایم به عنوان "جرایم فرعی" یا "جرایم مساعدکننده" یاد می کند (نجفی ابرند آبادی و سایر همکاران، ۱۳۸۳، ص ۲۴).

هر چند بهره گرفتن از جرایم مانع در جهت مقابله با جرایم در نگاه اول در قالب پیشگیری کیفری می گنجد ولی در مواردی ضروری می نماید برای از بین بردن فرصت ارتکاب جرایم مهم و کنترل تسهیل کنندگان در ارتکاب جرم علاوه بر اقدامات اجرایی و فردی در پیشگیری وضعی به راهکارهای قانونی که جنبه الزامی داشته و همراه با ضمانت اجرای کیفری با کار کرد پیشگیرانه هستند نیز متوسل شد چراکه این اقدامات برای جرایم بعدی به منزل کنترل و مهار فرصت هست. ولی باید این نکته را مد نظر قرار داد که تورم قوانین کیفری خود دارای آثار سوئی می باشد. بنابراین بهتر است که از این شیوه به عنوان آخرین حربه استفاده شود. در رابطه با پیشگیری از فساد مالی در قوانین کشور جمهوری اسلامی ایران نیز مواد متعددی در جهت کنترل تسهیل کنندگان ارتکاب جرم به تصویب رسیده است که به برخی از مواد مهم اشاره ای می نمائیم:

- قانون ممنوعیت دولت از مذاکره و عقد قرارداد راجع به امتیاز نفت با خارجیها مصوب ۱۱ آذر ماه ۱۳۲۳ مقرر داشته که هیچ نخست وزیر و وزیر و اشخاصی که کفالت از مقام آنها و یا معاونت می کنند، نمی توانند راجع به امتیاز نفت با هیچ یک از نمایندگان رسمی و غیر رسمی دول مجاور و غیر مجاور و یا نمایندگان شرکت های نفت و هر کس غیر از اینها مذاکراتی مه صورت رسمی و اثر قانونی دارد بکند و یا اینکه قراردادی امضاء نمایند در ماده ۲ قانون مذکور مذاکرات مذکور منوط به استحضار و اطلاع مجلس شورای ملی گردیده است و در ماده ۳ حبس ۲ تا ۸ سال و انفصال دائم از خدمت دولتی به عنوان مجازات متخلف مقرر گردیده است.
- همانگونه که مشخص میشود، قانونگذار به منظور اینکه از رانت خواری و سوء استفاده مقامات طراز اول کشور از مقام و موقعیت شان جلوگیری کند، از مقام پیشگیری از وقوع تخلفات احتمالی، نامبردگان را از مذاکره در خصوص نفت با خارجیها ممنوع کرده است.

قانون ممنوعیت اخذ پورسانت در معادلات خارجی مصوب ۷۳/۴/۲۷: از آنجائیکه معاملات خارجی جز آن دسته معاملاتی می باشند که مربوط به قرارداد های کلاسی تجاری و اقتصادی و... می باشد قانونگذار در این قانون مقرر نموده است: "قبول هر گونه پورسانت از قبیل وجه ، مال ، سند پرداخت وجه یا تسلیم مال تحت هر عنوان به طور مستقیم و غیر مستقیم در رابطه با معاملات خارجی قوای سه گانه ، سازمانها ، شرکت ها و موسسات دولتی ، نیروهای مسلح ، نهاد های انقلابی ، شهرداریها کلیه تشکیلات وابسته به آنها ممنوع است. مرتکب علاوه بر رد پورسانت یا معادل آن به دولت به حبس تعزیری از ۳ تا ۵ سال و جزای نقدی برابر پورسانت محکوم می گردد.

هدف قانونگذار از تصویب این قانون آنستکه افرادی که از طرف دولت مأموریت انجام اینگونه معاملات را دارند از طریق دریافت وجوه یا امتیازاتی به هر عنوان که باشد ، مصالح و منافع عمومی را نادیده نگرفته و با کسب منافع نامشروع مالی مذکور منافع مشروع کلان را زیر پا نگذارند.

در آموزه های اسلامی نیز در مواردی برای از بین زمینه ارتکاب جرم و کنترل تسهیل کنندگان ارتکاب جرم از تحریم و تجریم این قبیل اقدامات و رفتار ها استفاده شده است که این موضوع در آموزه های اسلامی در قالب "سد ذاریع" مورد بحث واقع شده است ، هر چند حجیت سدذاریع به عنوان یک قاعده مورد پذیرش تمامی مذاهب اسلامی نیست ولی در مجموع و آنچه مورد اتفاق است ، بهره گیری از این موضوع در جهت کنترل و مقابله با جرایم مهم می باشد.

ذریعه که جمع آن ذاریع است به معنای وسیله ، سبب ، طریق رسیدن به یک امر و سد ذاریع مفهوم جلوگیری از هر امری است که منتهی به فعل حرام و مجرمانه شود. هدف از سد ذاریع حفظ مصالح عمومی و دفع هر گونه بدی است ، بر اساس این قاعده هر چه حرام است راه رسیدن به آن نیز حرام است. جرم انگاشتن مقدمات رفتار مجرمانه و تحریم مقدمه حرام که از

آن به سد ذرایع تعبیر می شود یکی از شیوه های پیشگیری وضعی در سیاست جنایی اسلام است (میر خلیلی ، ۱۳۹۰ ، ۹۶) هر چند به طور اخص در آموزه های اسلامی مصداق بارزی از این شیوه برای مقابله با مفاسد مالی به چشم نمی خورد ولی در قالب کلی مباحث مطرح شده که بهره جستن از این رهنمود ها می تواند به عنوان عاملی در جهت پیشگیری از وقوع مفاسد مالی باشد و به نوعی انگیزه مجرمان این جرایم را کاهش دهد چنانچه خداوند در قرآن کریم می فرماید : "اموال یکدیگر را به باطل و بر خلاف حق در میان خود نخورید و برای خوردن بخشی از اموال مردم به گناه (قسمتی از آن) آن را به حکام ندهید در حالی که می دانید این کار گناه است " (سوره بقره ، ۲ ، آیه ۱۸۸). اندیشمندان و فقهای اسلامی مفاد این آیه شریف را تحت عنوان قاعده "اکل مال به باطل " مورد بررسی قرار داده اند که دلالت بر ممنوعیت و حرام بودن کلیه فعالیت های نامشروعی دارد که منجر به تحصیل مال و ثروت می شود. در حوزه اقتصادی این فعالیت های نامشروع در قالب مکاسب محرمه به بحث گذاشته شده است. مکاسب محرمه شامل مبادلاتی است که بعضی از آنها تجاوز به حقوق جامعه و بعضی از آنها تجاوز به حق فردی و بعضی از آنها تجاوز به حقوق افراد می باشد و بدیهی است به مقدار تجاوزی که به حقوق افرادی می شود از شفافیت بازار ها کاسته و جریان اطلاعات مورد نیاز ها را با مشکل مواجه می کند. بر این اساس در آمد هایی که اکل مال به باطل است مورد حرمت قرار دارد از قبیل احتکار ، واسطه گری ، غش و تقلب در معامله (سبحانی ، ۱۳۸۰ ، ص ۵).

در نظام اقتصادی حکومت اسلامی حضرت علی (ع) بنا به مصالح اسلام و مسلمین گاهی طوائفی از مردم از برخی امور تجاری منع شده اند با اینکه اصل اولی ، آزاد بودن همه افراد در انتخاب شغل و کیفیت فعالیت اقتصادی است و مسلمانان و اهل ذمه در این جهت با یکدیگر تمایزی ندارند ، از سوی دیگر بی تردید آزادی عمل اقتصادی می تواند کار آیی افراد را بالا برده و به رونق و شکوفایی اقتصادی منجر شود. امام (ع) در این راستا به دلیل نقش مهم صرافی ها در مبادلات در هم و دینار به عنوان پول داخلی و تبدیل پول های خارجی به پول داخلی و بالعکس ، نقش قابل ملاحظه ای برای آن قابل بودند از این جهت رضایت نمی دادند که یکی

از شریان های مهم اقتصادی در اختیار کسانی باشد که به گونه ای دلبستگی به بیرون است اسلامی دارند و نمی توانند امانت دار مصالح اسلامی باشند از اینرو حضرت در نامه ای به قاضی اهواز دستور میدهد که اهل ذمه را از اشتغال در شغل صرافی باز دارد.

از این کلام حضرت استفاده می شود که اگر اشتغال به هر شغلی در تضاد با منافع امت اسلامی قرار گیرد حاکم اسلامی حق ممانعت او را خواهد داشت. پس حکم اسلامی می تواند از فعالیت اقتصادی افرادی که بر شریان های حساس اقتصادی جامعه و بازار مسلط هستند ولی صرفاً به مصالح و منافع شخصی و یا گروهی خویش می اندیشند ممانعت به عمل آورد (نظر پور، ۱۳۸۰، ص ۲۴۰).

نتیجه گیری

نظر به اینکه جرایم اقتصادی و فساد مالی از جمله پدیده های اجتماعی بسیار پیچیده و متأثر از علل و عوامل متعدّداند، شناخت ، مبارزه با آنها نیز نیازمند اتخاذ سیاست جنایی چند بعدی ، پویا و منعطف است تا توانایی مقابله و کنترل این پدیده را داشته باشند. لذا نگاه تک بعدی نمیتواند در مقابله با مفاسد مالی موثر واقع شود و شایسته است به همراه تدابیر کیفری به تدابیر غیر کیفری توجه ویژه ای داشته باشیم و در رابطه با تدابیر غیر کیفری که شامل تدابیر پیشگیرانه کیفری ، اجتماعی و وضعی می شود بیشترین تمرکز را بر راهکاری های پیشگیری وضعی قرار دهیم چرا که همانطور که در مباحث قبلی اشاره شد ضمانت اجراهای سرکوبگر کیفری نتوانسته در کاهش این جرایم نقش موثری داشته باشد و از طرفی ویژگیهای این جرایم مانع بزرگی بر سر راه کشف اینگونه جرایم می باشند ، بنابراین تدابیر کیفری پیشگیرانه نمی تواند در اولویت این برنامه ها قرار گیرد و همچنین از آنجائیکه مرتکبین مفاسد مالی از قابلیت سازگاری اجتماعی بالائی برخوردار هستند شیوه و راهکار های پیشگیری اجتماعی نمی تواند مفید فایده موثری باشد. بدین ترتیب با مد نظر قرار دادن این نکته که فساد مالی در آموزه های جرم شناسی با عنوان " جرایم سودمدار " شناخته می شوند و مرتکبین آن به اصل حسابگری کیفری به خوبی واقف هستند ، به کار گیری راهبرد های پیشگیری وضعی از قبیل گرفتن فرصت ارتکاب جرم ، کاهش تحریک کننده ها و تسهیل کنندگان جرم می تواند نقش بسیار مهمی در کاهش این جرایم داشته باشد.

راهکار اسلام در مقابله با جرایم تنها شیوه تقابلی ، مجازات و برخورد با مجرم بعد از وقوع جرم نیست و اهتمام خاصی به بحث پیشگیری و اعمال و اقدامات قبل از وقوع جرم دارد . گستره آموزه های اسلام در این زمینه در سطح بسیار وسیعی است و هر سه جنبه پیشگیری اجتماعی وضعی و کیفری مورد توجه واقع شده است .پیشگیری وضعی در متون اسلامی با تعبیر دفع المنکر بیان شده که خداوند در قرآن کریم در این رابطه می فرماید:

" اگر خداوند فساد و بزهکاری برخی از مردم را با مشکارکت بعشی دیگر دفع نمی کرد ، فساد زمین را فرا می گرفت " (سوره بقره، ۲۵۱)

از نظر اسلام مال ودیعه ای الهی است که خداوند آن را مایه قوام جامعه انسانی قرار داده است ولی هر گونه مال و ثروت اندوزی باید از طریق مشروع باشد و همه شیوه ها و طرق نامشروع رسیدن به مال ممنوع و حرام است (اکل مال به باطل) در این راستا، آموزه های اسلامی جایگاه ویژه ای را برای مقابله و مبارزه با این ثروت های نامشروع و طرق نامشروع تحصیل آن اختصاص داده است که امروزه تحت عنوان مفاصد مالی گریبانگیر جامعه جهانی است . در حکومت های اسلامی اوج بکار گیری این برنامه و اقدامات را در سیره حکومتی حضرت علی (ع) مشاهده می کنیم که برنامه ها در رهنمود های حضرت برای مقابله با تخلفات و جرایم مالی و اقتصادی و حفظ بیت المال از تعرض و امانت داری کارگزاران و..... با اقداماتی از قبیل اعلام دارائی ، شفافیت مالی و نظارت انطباق کامل با راهبردهای پیشگیری وضعی از فساد مالی دارد.

در مجموع پیشگیری وضعی را در کنار سایر تدابیر کیفر و غیر کیفری با توجه ساختار مفاصد مالی و ویژگی های مرتکبین آن مناسب ترین راهکار برای مقابله با فساد مالی می دانیم و از آنجائیکه در آموزه های اسلامی این موضوع به تفصیل بحث شده است پیشنهاد می کنیم با مذاقه و کاوش بیشتر در متون اسلامی راهبرد ها و سیاست هایی اتخاذ شود تا گامی موثر برای مقابله و مبارزه با این پدیده شوم جهانی برداشته شود.

فهرست منابع

قرآن کریم.

شهیدی، سید جعفر، نهج البلاغه؛ مترجم: سید جعفر شهیدی، چاپ ۱۸، تهران، شرکت انتشارات فرهنگی، ۱۳۷۹

ابن شهر آشوب (۱۳۷۹)، مناقب آل ابی طالب؛ قم، نشر علامه.

اسماعیلی، محسن (بهار ۱۳۸۶)، آزادی ارتباطات و اطلاعات در حقوق و معارف اسلامی؛ مجله رسانه، شماره ۶۹.

امامی، محمد (پاییز و زمستان ۱۳۸۵)، بررسی نظارت بر بازار در آموزه های نبوی و علوی؛ مجله الهیات و حقوق، شماره ۲۱ و ۲۲.

حاجی آبادی، محمد علی (تابستان ۱۳۸۳)؛ امر به معرف و نهی از منکر و سیاست جنایی؛ مجله فقه و حقوق، شماره ۱.

حبیب زاده، محمد جعفر، نجفی ابرندآبادی، علی حسین، کلاتری، کیومرث (زمستان ۱۳۸۰)؛ تورم کیفی، عوامل و پیامدها؛ مجله مدرسه علوم انسانی، شماره ۴.

حسنی، علی، شمس، عبدالحمید (پاییز و زمستان ۱۳۹۱)؛ راهکارهای مبارزه با فساد اداری بر اساس ارزش های اسلامی؛ مجله اسلام و پژوهش های مدیریتی، شماره ۱.

خدمتی، ابوطالب (تابستان ۱۳۷۹)؛ انواع نظارت و کنترل در مدیریت اسلامی؛ مجله روش شناسی علوم انسانی، شماره ۲۳.

دبلیو پاتی افسو- اماه، راج سوپرامانین، کیشور آپرتی (۱۳۸۴)، چهارچوب های حقوقی مقابله با فساد (مالی)؛ (ترجمه احمد رنجبر)، مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی.

سبحانی، حسن (بهار و تابستان ۱۳۸۰)؛ بررسی عناصری از مناهای اقتصادی در احکام اسلامی؛ مجله تحقیقات اقتصادی، شماره ۵۸.

- سرکشیکیان، سید محمد حسین (تابستان ۱۳۸۸)؛ سازکارهای مبارزه با مفاسد اقتصادی در حکومت حضرت علی (ع)؛ مجله کارآگاه، شماره ۷.
- صفاری، علی (۱۳۹۱)؛ مقالاتی در جرم شناسی و کیفر شناسی؛ چاپ اول، تهران، انتشارات جنگل.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۷)؛ الکافی؛ قم، انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ ق)؛ بحار الانوار؛ بیروت، انتشارات موسسه الوفا.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۶)؛ میزان الحکمه؛ قم، انتشارات مکتب اعلام الاسلامی.
- مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی (فروردین ۱۳۷۴)؛ مبارزه با فساد از نظرگاه نظام، کد گزارش ۲۴۰۰۶۱۸
- موسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد (۱۳۸۲)؛ فساد مالی و اقتصادی (ریشه ها، پیامدها، پیشگیری و مقابله)؛ جلد سوم، ناشر، موسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد.
- میرخلیلی، سید محمود (۱۳۸۸)؛ پیشگیری وضعی از بزهکاری (با نگاه به سیاست جنایی اسلام)؛ چاپ اول، تهران، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه.
- ..... (۱۳۹۱)؛ سیاست جنایی مشارکتی اسلام، تهران، نشر میزان.
- ..... (زمستان ۱۳۹۱)، سد ذرایع و پیشگیری از بزهکاری در آموزه های اسلامی؛ مجله حقوق اسلامی، شماره ۳۱.
- نجفی ابرندآبادی، علی حسین و حبیب زاده محمد جعفر، بابایی محمد علی (۱۳۸۳)؛ جرایم مانع (جرایم بازدارنده)؛ فصلنامه مدرس علوم انسانی، دوره ۸، شماره ویژه نامه (پیاپی ۳۷).
- نظر پور، محمد تقی (تابستان ۱۳۸۰)؛ امام علی (ع)، حکومت و بازار؛ مجله کتاب نقد، شماره ۱۹.
- یعقوبی، احمد ابن یعقوب (۱۳۸۲)؛ تاریخ الیعقوبی؛ قم، المکتب الحیدریه.